
*І.А. Коляда
(м. Київ)*

РОЛЬ УКРАЇНСЬКОЇ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ В ФОРМУВАННІ УКРАЇНСЬКОЇ МОДЕРНОЇ НАЦІЇ

Проблеми історії України ХІХ – початку ХХ ст. певний час залишалися на узбіччі дослідницького інтересу. У пострадянський період зникла ідеологічна принадність тем, пов'язаних з рухом декабристів, народників, появою соціал-демократичних організацій та розгортанням їх діяльності, революційними подіями 1905–1907 рр. Системна криза, а потім і повний крах соціалістичної теорії й практики, зміна світоглядних парадигм зробили актуальним звернення до історії українського національно-визвольного руху та ролі вітчизняної інтелігенції в процесі формування модерної нації. Попри величезні фактологічні масиви, нагромаджені попередниками, але вибудовані відповідно до більшовицьких псевдонаукових схем, склалася досить дивна ситуація. Не можна було заперечити наявності цілої низки фундаментальних напрацювань з багатьох проблем історії України вказаного періоду, й водночас тільки сліпий не помічав відсутності наскрізної, теоретично вивіреної концепції їх належного висвітлення, неадекватності багатьох хрестоматійних подій тогочасним реаліям. Необхідність неупередженого, позбавленого класових оцінок та ідеологічних пут підходу до вивчення цілого історичного пласту на початку 90-х рр. ХХ ст. ні у кого не викликала сумніву. Однак виклик доби спромоглися прийняти тільки одинаки. Надто мало часу минуло для кардинального переосмислення методологічного і понятійного апарату, оволодіння новим науковим інструментарієм. Серед тих, хто одним з перших виявив готовність вийти на новий рівень досліджень, був відомий учений, багаторічний завідувач відділу історії України ХІХ – початку ХХ ст. доктор історичних наук, професор В.Г. Сарбей. Автор новітньої концепції історії України даного періоду, він започаткував новий етап в її дослідженні. Одним з проміжних (проте, на жаль, останніх) результатів багаторічного наукового пошуку стала його монографія “Національне відродження України” (К., 1999), що вийшла в серії “Україна крізь віки”. Ця книга символізує новий відлік часу у вітчизняних студіях з історії України ХІХ ст. Важливою в формуванні нового бачення концептуальних засад історії України ХІХ початку ХХ ст. стала також монографія доктора історичних наук, професора О.П. Реєнта “ Україна в імперську добу (ХІХ – ХХ ст.)” (К., 2003), у якій автор зупиняється на висвітленні сучасного стану й перспектив наукових розробок даного періоду. Головна увага у книзі приділяється аналізу становища українських земель в Австро-Угорській і Російській імперіях та діяльності європейської дипломатії щодо них, потенціалу національного відродження України, її соціально – економічного розвитку й боротьбі між працею і капіталом. Об’єктивно показано роль українських політичних сил у революціях 1905–1907 рр., 1917–1921рр. та Першій світовій війні. Водночас зазначається, що ціла низка актуальних проблем і донині чекає на своїх об’єктивних дослідників. Поряд із сучо

методологічними й загальнотеоретичними аспектами вимагають поглибленого осмислення такі тематичні напрями, як процес формування національної інтелігенції та її роль у становленні модерної української нації.

Початок ХХ ст. став ще одним переломним моментом, якому волею долі довелося внести корективи в основні засади життя не тільки Російської імперії, а й усієї світової спільноти. Однак, як зазначали сучасники, на історичну арену це століття виступило із запізненням. Адже у дійсності ХІХ ст. в історичному плані не обмежувалося своїми хронологічними рамками. “Початок” останнього ознаменувався вибухом у 1789 р. Великої Французької революції. Остаточне ж його завершення припало на Першу світову війну¹. І можливо, що саме розбіжність у датах стала одним з чинників, який вніс істотні зміни в уми людей та певною мірою корективи в основні напрямки суспільного руху у Російській імперії. Адже зміни в календарних датах, особливо ж якщо йдеться про зміну століть, часом приводили до посилення у її громадян певних настроїв і прагнень.

Саме в той буремний час одним з найактуальніших та найболючіших у суспільному житті Російської імперії постало питання національне, яке не могло не потрапити на шпальти періодичних видань. Перші десятиліття ХХ ст. ознаменувалися посиленням боротьби за власну гідність українського народу і перспективи рівноправного з росіянами розвитку інших народів, яким раніше самодержавство відмовляло в цьому.

Боротьба ця була важкою та болісною, у тому числі й для українців, яким упродовж тривалого часу відмовляли в праві на власну мову. “...Малоруський діалект, поряд з великоруським і білоруським діалектами та загальноросійською літературною мовою, – зазначав один з ідеологів великоросійської національної єдності професор Т.Д. Флоринський, – належить до однієї російської діалектичної групи, яка лише у повному своєму складі може бути протиставлена наступним слов'янським діалектичним групам, як-то: польській, чеській, болгарській, сербохорватській, словенській та іншим. Тісний внутрішній зв'язок і близьке споріднення між малоросійською мовою, з одного боку, та великоросійською, білоруською й загальноросійською літературною мовами, – з іншого, настільки очевидні, що виділення малоросійської з російської діалектичної групи в якусь особливу групу так же немислиме, як немислиме і виділення, наприклад, великопольського, сілезького та мазурського діалектів з польської діалектичної групи або моравського діалекту з чеської діалектичної групи, чи рупаланського діалекту з болгарської діалектичної групи”².

Ускладнювало ситуацію ще і те, що впродовж тривалого часу українські землі були розділені й входили до складу різних держав, що наклало відбиток на розвиток вітчизняних суспільно-політичного та культурницького рухів.

Роз'єднаність українських земель, їх підневільний статус, а також діючі обмеження національного життя не тільки звужували його прояви, а й уможлилювали звинувачення українського руху у штучності, як це зробив В.В. Зеньковський. “Зі сторони український національний рух був штучним, запевняв він читачів, – і чисто зовнішньо пов'язаний з пануючою політичною течією, так що справжніми українцями визнаються (з українського боку) лише ті, хто розділяє цю політичну точку зору,

зокрема справжніми українцями визнаються лише послідовники соціалістичних учень”³.

Неоднозначність ситуації сприяла тому, що вітчизняні література, друковане слово та політика протягом тривалого часу співіснували паралельно. Адже українцям доводилося постійно виборювати власне право на літературне, мовне й національне життя саме на політичній арені. Вільний розвиток України довгий час був лише омріяною примарою. Тому політика проникала в літературу, стримувала її ходу, а іноді, навпаки, стимулювала її розвиток. У той же час і остання в особі своїх діячів з їх політичними переконаннями впливала на політику. Літературна еліта за допомогою потужної зброї – слова – неодноразово намагалася переломити політичну ситуацію на користь українського народу⁴.

Головну роль у відродженні національної самосвідомості українського народу відігравала саме інтелігенція. Й це не було випадковістю. Адже ті сфери культури, в яких вона була представлена, мали глобальний резонанс і зумовлювали значення та пріоритет національної ідентичності, що робило її творцем української свідомості. Саме інтелігенти вперше задалися запитанням про свою національну ідентичність. Це дозволяло їм допомагати пройти цей нелегкий шлях самоусвідомлення іншим верствам населення⁵.

На початку ХХ ст. українська інтелігенція вже була хоча й нечисленною та все ж цілком сформованою соціальною і професійною верствою, здатною не тільки брати участь у вітчизняному національному русі, що вступив у політичну фазу, а й очолити його. Саме цій еліті, яка на початку 1917 р. становила лише 3% населення України, і випало відіграти вирішальну роль у пробудженні національної свідомості народу, в спонуканні його до боротьби за відновлення власної державності.

Важливу роль у процесі зростання національної самосвідомості українців відігравала вітчизняна преса, яка спрямовувала суспільну думку на боротьбу останніх за вільний розвиток. Вона взяла на себе роль борця за українську ідею⁶.

Вітчизняній пресі доводилося підпорядковувати складну інформаційну ситуацію, в якій панівне становище займали стереотипи та міфи русифікаторської ідеології й політики великодержавництва, національно-державним ідеалам, що перебували ще на стадії формування, і доводити їх до масової свідомості⁷. Проте оскільки українські землі були розділені й підневільні, то це завдання було не з легких. Як зазначав у своїх спогадах Є. Чикаленко, “наше громадянство ще не доросло до багатьох газет, воно не може забезпечити навіть однієї, бо нема в нас почуття національної честі, нема національної дисципліни. Ми – нація анархістів, і такими ми були протягом усієї нашої історії, і тому ми не змогли збудувати своєї держави”⁸.

Періодичні видання початку ХХ ст. вийшли на новий рівень, на якому вони поставили собі за мету виховання національно-свідомих громадян України, готових до реальної боротьби за свої права. Мовні проблеми молодшої вітчизняної журналістики чітко сформульовано у спогадах співробітника українських часописів “Громадська думка”, “Рада” та “Дніпрові хвилі” Дмитра Дорошенка, котрий зазначав, що “доводилося просто виробляти, творити – дуже обережно – нову газетну мову,

на ґрунті мови народної й літературної” та що справа ця була вельми складною і надзвичайно відповідальною⁹. Обставини для розвитку національних преси та журналістики були несприятливі. В той час, коли у країнах Західної Європи культура й освіта постійно підтримувалися матеріально як урядовими структурами, так і з боку елітних прошарків суспільства, царський уряд фінансував лише російські культурно-освітні установи. До 1905 р. українці в імперії не мали права на задоволення власних національних та культурних запитів через живе друковане слово. Адже з прийняттям у травні 1876 р. Емського указу українська мова мала назавжди вилучатися з культурного й наукового вжитку в Російській державі¹⁰.

Хоча розвитку вітчизняного друкованого слова умови, що склалися, були не досить не сприятливі, однак статистичні дані, наведені дослідниками преси України, не свідчать про драматичність ситуації. На початку ХХ ст. кількість періодичних видань на її терені зростала. Так, якщо у 1908 р. їх видавалося лише 8, то в 1913 р. – вже 19. Отож, як зазначав С. Єфремов, до вибуху світового воєнного конфлікту Україна мала той мінімум періодики, без якого не може обійтися жодна нація¹¹. За іншими підрахунками, перед Першою світовою війною у світі виходило 167 українських часописів, з них на Галичині – 76, на Буковині – 11 і на Східній Україні – 35¹². Якщо опиратися на ці дані, то виходить, що з 167 існуючих тоді вітчизняних періодичних видань 122 (73%) припадало на Україну. За її ж межами (в США, Канаді та Бразилії) видавалося лише 33 українські часописи¹³.

Таким чином, вітчизняна національна періодика, попри всі складнощі, розвивалася. Й істотну роль у цьому процесі відіграли національно-свідомі представники вітчизняної інтелігенції, чимало яких гуртувалося не лише в політичних партіях, а й у масонських ложах. Їх членство в останніх сприяло тому, що саме вони відіграли значну роль у розвитку національної періодики та журналістської справи в Україні у добу вітчизняної боротьби. Так, при редакції популярного київського часопису “Киевская мысль” з 1906 р. по 1917 р. діяла масонська ложа, до якої входив і відомий журналіст Д. Заславський¹⁴. Чимало зробив для розвитку вітчизняної преси й масон М. Василенко, сміливі статті якого з’являлися на шпальтах “Киевских вестей” і “Киевской мысли” навіть тоді, коли їх автор перебував в ув’язненні (при цьому він залишався на посаді редактора впливової газети “Киевский голос”)¹⁵. Серед активних діячів тогочасної вітчизняної публіцистики, котрі немало зробили для її розвитку, а також для журналістської справи в Україні, були тісно пов’язані з масонством Д. Дорошенко, Ф.А. Ніковський, Ф. Матушевський, В. Панейко, М. Грушевський, С. Єфремов та С. Петлюра¹⁶. Самовідданою працею цих людей, на думку дослідників, і трималася тогочасна вітчизняна преса.

На розуміння й підтримку національної ідеї була спрямована і просвітницька діяльність української інтелігенції, представники якої ратували за необхідність використання періодичних видань з метою ознайомлення західноєвропейської спільноти з Україною, її життям, історією та культурою. Не маючи можливості щодо широкомасштабної видавничої діяльності, національно-свідомі вітчизняні діячі науки і культури провадили постійне й активне співробітництво з віденським часописом

“Rutenische Revue”, котрий відзначався широким спектром тематики публікацій з питань національного життя початку ХХ ст. як земель підросійської України, так і тих, що входили до складу Австро-Угорської імперії. Серед його авторів були М. Грушевський, І. Франко, І. Пулюй, А. Кримський, І. Кревецький, І. Горбачевський та С. Томашівський, які давали зарубіжному читачеві уявлення про існування так званого “українського питання” в Російській імперії¹⁷.

Активний розвиток вітчизняної преси тривав до 1914 р. Але з вибухом світового воєнного конфлікту ситуація кардинально змінилася. Українські часописи було заборонено взагалі, причому навіть раніше, аніж німецьку мову – мову держави, з якою Російська імперія перебувала в стані війни¹⁸.

Однією з проблем, що потребували невідкладного вирішення, було майбутнє українського народу. Національна преса переконувала читачів, що в інтересах самої держави необхідно таке регулювання життя, при якому інтереси всіх окремих національностей знаходили б собі повне задоволення у рамках існуючого державного ладу. “В нашій дійсності ця умова відсутня, й ця відсутність боляче сприймається окремими народностями, що населяють наш державний організм. Характерним прикладом цього є сучасне становлення малоруської народності... Наші праві партії... схильні пояснювати саме виникнення цього питання сепаратистськими тенденціями... української інтелігенції. Таке пояснення, звичайно ж, помилкове... Коли над Росією вибухнула воєнна гроза, відомі органи української суспільної думки виступили з рішучими заявами щодо позиції, яку мав зайняти в подіях, що наближалися, український народ¹⁹.

Будь-яке зволікання у вирішенні “українського питання” могло істотно зашкодити державним інтересам, у чому був переконаний відомий учений і публіцист М.М. Ковалевський, котрий неодноразово звертав увагу на те, що “неможливо безкарно притіснити український друк, адже продовження утисків означало лише гру на руку тим, кого охрестили мазепинцями”²⁰. Останній не сумнівався в тому, що україномовні видання зазнавали таких утисків, які робили неможливим появу зрозумілих народним масам видань, котрі б закликали не довіряти підривної пропаганді зарубіжних агітаторів. У своїх працях та виступах він слушно запитував: “Дійти до того, щоб власними заходами перешкоджати відсічі таємних інтриг, завдання яких підкопуватися під цілість та єдність імперії, чи не стало це найліпшим доказом безглуздості нашого курсу?”²¹.

Однак ідеологія, здатна сприяти вирішенню питання про майбутнє українських земель, зникла ще напередодні вибуху війни об невдалі спроби започаткування у періодиці широкої дискусії щодо основних її положень²². На шпальтах періодичних видань друкувалися лише окремі polemічні статті на захист українського національного руху. Різкій критиці було піддано антиукраїнські публікації “Биржевых ведомостей” та “Утра России”, а також позиції окремих правих діячів. “...Ідеологи російського націоналізму, – зазначав С. Петлюра, – занадто егоїстичні, щоб зрозуміти принцип: жити самому, а й дати жити іншим, і занадто сліпі, щоб прозріти в перспективах, що відкриваються за війною, начала нового життя, нового існування та співіснування пригноблених національностей”²³.

Однак одностайності у визначенні майбутнього нації не було ні в широких колах українства, ні серед видатних вітчизняних національних діячів. Так, аналізуючи міжнародне становище України, у часопису “Шлях”, Дмитро Донцов констатував його невизначеність. У зв'язку з цим виникала альтернатива подальшого розвитку національного руху. Не залишалось поза увагою преси й питання про пошук союзників у боротьбі за майбутнє України, а також на який із блоків держав слід було орієнтуватися.

Консолідації пресою українського суспільства перешкоджав ряд чинників, зокрема мовний, навколо якого у вітчизняній періодиці велися гострі суперечки. В центрі уваги цих дискусій перебували як загальні питання національної ідеї, так і головні шляхи розв'язання українського питання. Значна увага приділялася реальній небезпеці замикання національного руху на деталях та зведення його до провінціалізму й ідеологічно обмеженого сектантства. Адже прагнення українців до незалежності не повинне закінчуватися на вирішенні мовної проблеми. Легалізація вживання української мови мала стати лише складовою частиною боротьби поневоленого народу за краще майбутнє²⁴. Тим більше, що прагнення певних суспільно-політичних діячів розділити націоналізм на “великий” та “малий”, яке призвело б до сприйняття українського народу як меншовартісного, другорядного й провінційного, не тільки не було обґрунтованим, а і загрожувало негативними наслідками для самих українців й їх національного руху²⁵. Могло пошкодити полеміці та небажання певних кіл сприйняти новітні досягнення вітчизняної культури, які не тільки відкладалися у свідомості суспільства, а й активно інтегрувалися в життя як органічний його елемент²⁶.

Таким чином, суперечки, що велися у пресі щодо виборювання українцями права на власну, відмінну від інших, історію і культуру мали за мету спростувати твердження щодо провінційного характеру “малоросійської стихії”. Українці не бажали скочуватися до провінціалізму²⁷. Це небажання було ще одним кроком на шляху до самоідентифікації як народу, здатного на власний національний та державницький розвиток. І в цьому прагненні виявлялася провідна роль української інтелігенції.

¹ *Эренбург И.* Люди, годы, жизнь. Воспоминания. В 3-х тт. Москва, 1990. -Т.1. - С.57.

² Украинский сепаратизм в России. Идеология национального раскола. - М., 1998 - С.332-333.

³ *Зеньковский В.В.* Украинский вопрос // Церковно-общественная мысль. -1918. -№1 - С. 19.

⁴ *Усенко П.* Українська преса на початку ХХ століття // Журналіст України. - 2001. - №6 - С.22.

⁵ *Бачинський Д.* Українська інтелігенція - основна рушійна сила українізації // Україна ХХ ст.; культура, ідеологія, політика. Збірник статей. Випуск 5. - Київ, 2001 - С.144-145.

⁶ *Кость С.* Західноукраїнська преса 1900 - початку 50-х років: особливості функціонування, періодизація, структура (короткий нарис) // Львівський державний університет ім. Івана Франка. Збірник праць з історії української преси. Випуск 1. - Львів, 1995 - С.72.

- ⁷ *Дем'ячук Г.С.* З історії української преси на Волині (1918-1919 рр.) // Українська періодика: історія і сучасність. Доповіді та повідомлення Другої Всеукраїнської науково-теоретичної конференції. 21-22 грудня 1994 року. - Львів-Житомир, 1994 - С.41.
- ⁸ *Чикаленко Є.* Спогади. Частина 1. - Львів, 1925 - С.142.
- ⁹ *Дорошенко Д.* Мої спомини про давнє минуле. - Вінніпег, 1949 - С.87.
- ¹⁰ *Ідзьо В.С.* Українські періодичні газети та журнали у Росії в ХІХ - ХХ століттях // Науковий Вісник Українського Історичного Клубу. Том ІІІ. - М., 1999 - С.140.
- ¹¹ *Дорошук Н.* Культурницька діяльність українства перед двома революціями (1907-1913 рр.) // Київська старовина - 2000 - №2 - С.162.
- ¹² *Сидоренко Н.М.* Національні проблеми в українській пресі Росії (1905-1914 рр.) // Українська періодика: історія і сучасність Тези науково-теоретичної конференції. 9-10 грудня 1993 року. - Львів, 1993 - С.122
- ¹³ Там само. - С.122. Однак варто зазначити, що статистичні дані, що подаються дослідником не є точними. Адже, якщо всього українських часописів у світі видавалося 167, то, згідно зі статистикою, що подається дослідником (76 на Галичині, 11 - на Буковині, 33 - в США, Канаді та Бразилії й 35 на Східній Україні), то загальне число вітчизняної періодики складає 155 часописів, а не 167.
- ¹⁴ *Крижанівська О.О.* Таємні організації в Україні. Масонський рух у ХУІІІ - на початку ХХ ст. - Київ, 1998 - С.130.
- ¹⁵ *Вороненко В., Кістерська Л., Матвєєва Л., Ксенко І.* Микола Прокопович Василенко. - Київ, 1991 - С.88-90.
- ¹⁶ *Крижанівська О.О.* Вказ. праця. - С.117-123.
- ¹⁷ *Зайцева З.* Наука та науковці на сторінках "Rutenische Revue" (1903-1905 рр.) // Україна ХХ ст.; культура, ідеологія, політика. Збірник статей. Випуск 5. - Київ, 2001. - С.35-36.
- ¹⁸ *Винниченко В.* Відродження нації. Репринтне відтворення видання 1920 року. В 3-х частинах. - Київ, 1990. - Ч.1. - С.77-78.
- ¹⁹ Из русских журналов (К.Арсеньев и В.Мякотин по поводу декларации "Украинской жизни") // Украинская жизнь - 1914. - №8-10 - С.44-47.
- ²⁰ *Смуток П.* М.М.Ковалевский и украинство // Там само. - 1916. - №4-5 - С.68.
- ²¹ Там само. - С.69.
- ²² *Нечиталюк М.* Шляхами Франка-журналіста (Основні етапи діяльності в пресі) // Львівський державний університет ім. Івана Франка. Збірник праць кафедри історії української преси. Випуск 1. - Львів, 1995. - С.130.
- ²³ *Петлюра С.* О новом выступлении г-на А.Погодина // Украинская жизнь - 1914. - №8-10 - С.54-58.
- ²⁴ Б. П. Проф. Н.Ф.Сумцов об "Этюдах о национализме" Дм. Муретова // Украинская жизнь - 1916. - №3 - С.75.
- ²⁵ Там само. - С.73-74.
- ²⁶ *Петлюра С.* Отрицательные черты полемеки по украинскому вопросу // Украинская жизнь 1914. - №11-12 - С.5.
- ²⁷ *Могиланский М.* К характеристике антиукраинских выступлений г.Струве // Там само - 1914. - №11-12 - С.79-81.

